

УДК 929:2-726.1(477.51-25)

О. С. Гейда

Архівна збірка архієпископа Філарета (Гумілевського): легенди та історична реконструкція

Стаття присвячена реконструкції складу та виявленню місцезнаходження архівної збірки Чернігівського архієпископа Філарета (Гумілевського), яка довгий час вважалася втраченою. Для з'ясування поставлених питань були залучені матеріали друкованих та рукописних описів колекції музею Церковно-археологічного товариства при Київській духовній академії, укладених М. Петровим та О. Лебедєвим, звітна документація про діяльність Церковно-археологічного товариства, щоденникові записи А. І. Страдомського, а також публікації дореволюційних істориків М. Лілеєва та В. Дроздова про долю рукописної колекції Філарета (Гумілевського). Крім того, в результаті пошуків вдалося зібрати та уточнити біографічні відомості про осіб, які були причетними до передачі означеної колекції, використовуючи клірові відомості та формулярні списки. Схарактеризовано зміст архівної колекції та етапи її передачі до музейних установ.
Ключові слова: Чернігівській архієпископ Філарет (Гумілевський), архівні колекції Чернігівської єпархії, Церковно-археологічне товариство при Київській духовній академії.

Статья посвящена реконструкции состава и выяснению современного места нахождения архивной коллекции Черниговского архиепископа Филарета (Гумилевского), которая долгое время считалась утраченной. Для выяснения поставленных вопросов были привлечены материалы печатных и рукописных описаний коллекции музея Церковно-археологического общества при Киевской духовной академии М. Петрова и А. Лебедева, отчетная документация о деятельности Церковно-археологического общества, материалы рукописного дневника А. И. Страдомского, а также публикации дореволюционных историков М. Лилеева и В. Дроздова о судьбе рукописной коллекции Филарета (Гумилевского). Кроме того, в результате поисков уточнить и значительно расширить биографические сведения о лицах, которые были причастны к передач обозначенной коллекции, используя клировые сведения и формулярные списки. В статье охарактеризовано содержание архива и этапы его передачи в музейные учреждения.
Ключевые слова: Черниговский архиепископ Филарет (Гумилевский), архивные коллекции Черниговской епархии, Церковно-археологическое общество при Киевской духовной академии.

The article is devoted to the reconstruction of the composition and finding the location of the archival collection of the Archbishopric of Chernihiv,

Filaret (Gumilevsky), which for a long time was considered lost. In order to find out the questions, the materials of the printed and manuscript descriptions of the collection of the Museum of the Church and Archaeological Society were rised, concluded by M. Petrov and O. Lebedev, reporting documentation on the activity of the church and archaeological society, diary records of A. I. Stradomsky, as well as publications of pre-revolutionary historians M. Lileeva and V. Drozdov about the fate of the manuscript collections of Filaret (Gumilevsky). In addition, as a result of the searches, it was possible to collect and specify biographical information about persons who were involved in the transmissions of a known collection using information and form lists. Its content is described, as well as the stages of transfer to museum organizations.

Key words: Chernigov Archbishop Filaret (Gumilevsky), archival collections of the Chernigov diocese, Church-Archaeological Society of the Kiev Theological Academy.

Архів та бібліотека, яку зібрав відомий історик церкви Філарет (Гумілевський) при підготовці своїх наукових праць почали цікавити дослідників і нащадків відразу після смерті архіпастиря у серпні 1866 р. І це не дивно, перші мали намір зберегти та використати для науки значний доробок вченого, інших – цікавила матеріальна цінність величезної збірки, яку сучасники оцінювали щонайменше у 6 000 руб. сріблом. Після смерті архіпастиря у вересні 1866 р. при Чернігівській духовній консисторії створюється Комісія для розібрання паперів та майна преосвященного, членами якої були призначені протоієреї А. Страдомський, Є. Пучковський, священник В. Кизимовський та викладач Чернігівської духовної семінарії племінник преосвященного Філарета Ф. Дмитревський. Саме в руках цих осіб і залишилися деякі рукописи з власного архіву Філарета, які були пізніше передані від згаданих осіб до різних історико-архівних установ. Нащадками майна архієпископа Філарета були визнані Чернігівським повітовим судом сини його рідного брата диякона Василя Григоровича, священники Іоан та Дмитро Гумілевські та Григорій Малеевський.

Вже через пару днів роботи з паперами Філарета Андрій Іванович Страдомський визнавав: "Дела покойного архиепископа Филарета особенно экономические, по обеим монастырям и по собственности его – неразборчивы, запутаны и темны" [16, арк. 73]. Можливо, саме тому робота Комісії затягнулася на півтора роки. Протоієрей А. Страдомський у своїх щоденникових записах зафіксував точну дату завершення роботи Комісії: 19 березня [1868].

Того ж таки 1868 р. Чернігівська духовна консисторія нарешті передала до бібліотеки семінарії книжкову збірку Філарета. Активний учасник цього процесу протоієрей А. І. Страдомський занотував у своєму

щоденнику: "7–8 травня [1868]. Занимався с профессором семинарии А. Розовым и наставником Федором Дмитриевским передачей в семинарию книг собственной библиотеки архиепископа Черниговского Филарета, пожертвованной наследниками его в семинарию. Одна перекладка их из ящиков в ящик продолжалась два дня сряду без отдыха. Всех ящиков передано девятнадцать. Есть много редких и дорогих книг. Есть Острожская Библия, первая печатная на славянском языке. Печать похожа больше на хорошую скоропись" [16, арк. 85 зв.].

До бібліотеки надійшло 46 стародруків (з 54 вказаних у каталозі укладеним самим Філаретом) та 19 ящиків з книгами в загальній кількості 2 000 найменувань [14]. Книжковій колекції архієпископа Філарета не пощастило залишитися збереженою до нашого часу. На сьогодні вважається, що збірка загинула разом з бібліотекою Чернігівської духовної семінарії 1941 р. під час бомбардування міста. Разом з книгами до бібліотеки семінарії було передано і одинадцять рукописів з архівної збірки архіпастиря [7, с. 181]. На жаль, списку рукописів М. Лілеєвим не наведено. На сьогодні зберігся лише їх короткий опис у більш пізній узагальнюючій праці того ж таки М. Лілеєва. Так, до семінарської бібліотеки надійшли "Первые две книги Царств" у російському перекладі датованому 1835 р., "Огласительное богословие" та "Сказания о житии и подвигах блаженного Инокентия", укладені архімандритом Юр'єва монастиря Фотієм (Спаським), "Повествование архимандрита Фотия о своей жизни" (автобіографія), "Учение о церкви" нотатки до лекцій, проголошених Філаретом у часи викладання у Московській духовній академії 40-х рр. XIX ст., "Сборник правил из Номоканона и Требника" XVIII ст., "Сборник разных богословских рассуждений и поучений" київського походження, датований XVIII ст. [8, № 1, 42, 49, 75, 80, 128, 129, 172].

Більша ж частина рукописної колекції Філарета (Гумілевського) надійшла до музею Церковно-археологічного товариства при Київській духовній академії (Далі – ЦАТ при КДА). Вірогідно, що поштовхом для передачі став активний процес формування фондів музею, який тривав упродовж 1874–1877 рр. Перша передача рукописів з особистого архіву Філарета (Гумілевського) зафіксована у звітах під 1874 р. Упродовж 1874–1877 рр. Ф. Дмитревським було передано до бібліотеки КДА двадцять шість рукописів і одну стародруковану книгу з бібліотеки архіпастиря [9].

Список їх вважаємо не зайвим навести для подальшої його характеристики. Тут і далі у дужках вказано номери за каталогами: М. Петрова [11] – з позначкою муз. – музей, або літерою "п" та О. Лебедєва [6] – з літерою "л".

Тож, Ф. І. Дмитревським були передані: "Рукописный сборник сочинений св. Дмитра Ростовского та Стефана Яворского" XVIII ст. з власноручно складеним Філаретом змістом збірника (№ 296 п); "Минея новых святых" XVI ст. (№ 382 п), "Стоглав" XVIII ст. (№ 403 п), "Торжественник раскольничий" XVII ст. (№ 517 п), "Катехизис Лаврентия Зизания" копія з друкованого московського видання 1627 р. (№ 566 п), "Катехизис Лаврентія Зизания" копія з друкованого у м. Гродно 1787 р. (№ 567 п), "Книга о вере" XVII ст., з написом "сия книга иеромонаха Тимофея Максимовича, от него дана в библиотеку обители Елецкой" (№ 568 п), "Поучения избранные из Евангелия" переклад з грецької 1343 р. (№ 570 п), "Хронограф" XVI – XVII ст. (№ 574 п), "Сборник житий" XVI ст. (№ 581 п), "Сборник житий и по-вестей" XVII ст. (№ 582 п), "Житие преподобного Антония Дымского" поч. XIX ст. (№ 584 п), "Служба и житие Александра Каргопольского" XVII ст. (№ 585 п), "Житие и подвиги Паисия Углицкого" поч. XIX ст. (№ 586 п), "Служба и житие Нила Столобенского" (№ 587 п), "О зачатии и рождении Петра I" XVIII ст. (№ 592 п.), "Богословско-исторический сборник" 1748 р., зі списком книги К. Транквіліона-Ставровельського "Зерцало Божественное" та "Словами" ієромонаха Георгія Кониського (№ 604 п), "Челобитник раскольничий" (№ 620 п), "Раскольничий цветник" поч. XVIII ст. (№ 622 п), "Поморские ответы с историей об отцах и страдальцах Соловецких" (№ 623 п), з дарчим написом: "Его Преосвященству Филарету епископу Рижскому Тихон Федоров Большаков соревнователь Императорского общества истории и древностей российских при Московском университете. 14 февраля 1847 г. Москва", "Раскольничья рукопись" XVIII ст., конфіскована у харківських старообрядців (№ 626 п), "Раскольничий помянник" XVIII ст. (№ 627 п), "Раскольничий сборник" XVIII ст. (№ 628 п), "Раскольничий цветник" XVIII–XIX ст. (№ 629 п), "Раскольничий сборник Памфила Рымковского" (№ 631 п), "Misterium Magnum" – твір німецького містика Якоба Бёме (№ 635 п).

У 1899 р. від того ж таки Федора Івановича Дмитревського надійшли ще три одиниці зберігання з колекції Філарета: копія середини XIX ст. з рукопису 1773 р. під назвою "Казанская иерархия", укладена архимандритом Платоном Любарським з власноручним дарчим підписом у бібліотеку Спасо-Преображенського Казанського монастиря (№ 792 л; Муз. 853), "О Скопцах" з датою 1843 р. (№ 789 л, Муз. 853) та 16 рукописних зошитів автобіографії Фотія (Спаського) "Сказание о житии, трудах и успении архимандрита Фотия" 1829–1838 рр. (№ 731 л; Муз. 854) [13, арк. 129; 6, с. 372, 405]. Приналежність цих рукописів до філаретівської збірки підтверджено щоденниковими

записами А. Страдомського [16, арк. 85 зв.] та списком "необъявившихся рукописей Филарета" М. Лілеєва [7, с. 182].

Ще три одиниці зі збірки Філарета (Гумілевського) потрапили до музею від колишнього вчителя Харківської духовної семінарії (1867–1872 рр.) Сергія Іринієвича Миропольського. Перший з них, рукопис кінця XVIII ст. "Сочинения Г. Сковороды" у 12 томах (№ 326 л; муз. 608) був переданий у 1886 р. [4]. О. Лебедев зазначає, що рукопис належав Філарету, архієпископу чернігівському, якому був піднесений у дар від нащадків поміщика Г. Коваленського, в маєтку якого у Таганрозі свого часу проживав Г. С. Сковорода. Рукопис вважається єдиним повним власноруч укладеним збірником праць видатного філософа. Саме цим рукописом, до речі, користувався проф. Д. Багалій при виданні творів Г. Сковороди. До С. І. Миропольського рукопис потрапив від одного з нащадків архієпископа Філарета [6, с. 133–134]. Цей рукопис згадує серед найбільш цікавих не знайдених рукописів зі збірки Філарета і М. Лілеєв.

Наступні два рукописи, передані до музею С. Миропольським, з великою долею ймовірності теж можна віднести до складу особового архіву архієпископа Філарета. А саме: "Девиеровское дело" 1857–1861 рр. (№ 474 л; Муз. 663) передане 1886 р. та "Переписка Филарета Дроздова, митрополита московського с разными лицами" 1817–1861 рр. (№ 645 л; Муз. 218) надійшла до музею 1877 р., що містить листування Філарета (Гумілевського) з Філаретом (Дроздовим) у Девієровській справі. Обидва рукописи об'єднані між собою надзвичайно неприємним епізодом у біографії архієпископа Філарета, пов'язаним з обвинуваченнями його у начебто пропонуванні хабара задля припинення судового позову графа О. Девієра до черниць Хорошевського монастиря Харківської єпархії. На основі одержаних у ЦАТ при КДА від С. Миропольського матеріалів, очільник музею М. Петров підготував наукове дослідження, хоча чомусь не підписався під ним своїм повним прізвищем [10].

Ще три архівні одиниці були передані до музейної збірки у 1889 р. почесним членом ЦАТ, колишнім ректором Тамбовської духовної семінарії, а на той час діючим архієпископом Рязанським Феоктістом (Поповим). Серед них один рукопис особливо показовий для нашої теми: "Проповеди иерея Григория Гумилевського" 1780–1820 рр. (№ 229 л; Муз. 690) з власноручним записом чернігівського архієпископа Філарета "Сочинения иерея Григория, родителя моего". Без сумніву, цей рукопис теж пов'язаний з архівною колекцією архієпископа Філарета. До речі, конспект лекцій з філософії Йогана Кизеветтера, датований 1822 р., що теж належав Григорію Гумілевському, зберігався у бібліотеці Чернігівської духовної семінарії [8, с. 199].

Характеризуючи зміст архівної збірки Філарета (Гумілевського), слід звернути увагу на те, що переважна більшість колекції була зібрана до його призначення на Чернігівську кафедру і являє собою джерела до написання відомих праць Філарета з історії церкви та агіографії.

Стосовно відповіді на питання чи були представлені у складі архівної збірки Філарета матеріали з історії Чернігівської єпархії, які слугували джерельною базою для написання "Историко-статистического описания Черниговской епархии", можемо з упевненістю стверджувати, що таких рукописів представлено лише одиниці. На нашу думку, Філарет для своїх наукових досліджень користувався оригіналами документів, доступ до яких мав без обмежень. Цю гіпотезу підтверджує рапорт архіваріуса архіву Чернігівської духовної консисторії Макарія Сербіновича від 27 травня 1867 р., в якому зазначено: "... на предложение ваше от 22 мая за № 58, о том, в порядке ли содержания наш архив, состоящий под моим ведением, имею честь донести, что до прибытия на Черниговскую паству покойного преосвященного Филарета все дела архивные находились в целости и порядке. А когда этот архипастырь по отревизировании архива усмотрел, что дела хранятся много и без надлежащего порядка, потребовал ветхим архивным делам описи, по которым сделал собственноручную против дел (надпись – авт.). Для уничтожения и для отобрания таковых назначил Комиссию, о чем в духовной консистории имеется дело, которая и отобрала дела с 1722–1850 гг. Оные хранятся теперь в отдельной комнате при Консистории" [2, арк. 10 зв. 11]. Ця інформація підтверджується і у записці секретаря консисторії О. Корнуха від 1 червня 1867 р.: "... архив консистории в настоящее время не имеет уже прежнего порядка, так как дела каждого года разделены на две части, одна часть назначена к уничтожению, а другая к хранению в архиве. При сем, для образца прилагаются описи архива, на коих собственноручно преосвященный Филарет написал "к уничтожению", "в семинарское правление" и т. д." [2, арк. 8–10]. Ймовірно, що частина справ, які передавалися у Правління семінарії та Консисторію, і була використана для укладення "ИСОЧЕ", причому вже після смерті архіпастиря членами спеціальної Комісії для укладення опису [1].

У період розібрання та описання особистого майна Філарета у Чернігівському архієрейському домі впродовж жовтня 1866 – березня 1868 рр. до цього процесу були долучені, окрім названих А. Страдомського та Ф. Дмитревського, ще й ректор Чернігівської духовної семінарії архімандрит Євгеній (Шерешілов) та інспектор семінарії,

виконуючий обов'язки ректора архімандрит Модест (Стрельбицький). Особисті відносини між А. Страдомським та архімандритом Євгенієм були доволі напруженими, що красномовно підтверджують висловлювання Андрія Івановича на сторінках свого щоденника. Можливо, причини такої неприязні, крім того, можна пов'язати з передачею до бібліотеки КДА архімандритом Євгенієм (Шерешіловим) великої колекції старообрядницьких рукописів, проти якої висловлювався А. Страдомський. Передавалася колекція наприкінці 1868 р. (того самого, в якому завершили передачу майна архієпископа Філарета), бо вже у лютому 1869 р. Євгеній (Шерешілов) був переведений на посаду ректора Литовської духовної семінарії. Загалом колекція нараховує сорок одиниць зберігання, серед яких є дуже цінні: "Сборник свято-отеческих творений" кінця XVII ст., у складі якого є "Житие Макария Римлянина" перекладені на замовлення чернігівського архієпископа Лазаря Барановича у Новгород-Сіверському монастирі (№ 152 п), "Етнографический альбом Де-ля-Флиза" 1854 р. (№ 206 п), "Омишление о новоизданных... книгах" – відповіді старця Никодима Чернігівському єпископу Феофілу Ігнатовичу 1782 р. (№ 280 п) [11, с. 83, 153–155, 277].

Невдовзі виїхав на нове місце служби й архімандрит Модест (з 1868 р. ректор Іркутської семінарії), який теж передавав рукописи до бібліотеки КДА та з 1875 р. тісно співпрацював з ЦАТ. Ним до музею були надані "Палинодия Захария Копистенского", з підписом архімандрита Чернігівського Єлецького монастиря Тимофія (Максимовича) про належність книги до його бібліотеки (№ 113 п) та "Копии грамот нежинскому греческому обществу" 1710–1817 рр. (№ 604 п). Цілком ймовірно, що серед вказаних рукописів є і ті, що належали Філарету.

Частина паперів та епістолярної колекції Філарета, дякуючи зусиллям священника К. Карпинського, у 1908 р. надійшла до Чернігівського єпархіального давньосховища [3, с. 518]. Планувалося, що листування архіпастиря буде готуватися до друку, але, на жаль, цей задум залишився нездійсненим. Можна припустити, документи, які зараз представлені у фондах Чернігівського історичного музею ім. В. В. Тарновського потрапили туди саме з колекції ЧЕД, мова йде про: листування Філарета з В. Тарновським та Л. Глібовим, а також офіційні папери до біографії архіпастиря [15].

У фондах Центрального державного історичного архіву у м. Києві зберігається унікальний опис епістолярної збірки Філарета (Гумілевського), укладений під час роботи Комісії з опису майна преосвященного протоіереєм А. І. Страдомським [12]. Опис зберігався у архіві Чернігівської духовної консисторії. Загалом описано 178 листів. У

описі подано порядковий номер, точну дату, адресата та короткий зміст листа. Наведені дані дають змогу схарактеризувати особисті зв'язки Філарета та його коло спілкування. Наприкінці списку А. І. Страдомський наводить на позбавлені цікавості роздуми стосовно наукових праць архієпископа Філарета.

Таким чином, згідно каталогу архівної збірки Філарета (Гумілевського), укладеного ним власноруч, збірка нараховувала п'ятдесят найменувань. Двадцять дев'ять з них були передані до ЦАТ при КДА Ф. Дмитревським, ще по три С. Миропольським та Феоктістом (Поповим), два – архімандритом Модестом (Стрельбицьким). Загалом – тридцять сім рукописів. Вони ідентифіковані на сьогоднішній день автором та зберігаються у фондах Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського. В описах рукописної колекції ЦАТ при КДА М. Петрова та О. Лебедева після опису пам'ятки зазначена особа жертвувателя та іноді джерело надходження ("из библиотеки покойного Филарета Черниговского"). У сучасному каталозі Інституту рукопису справи зберігаються під відповідними номерами (з позначкою ДА – фонд № 301).

Тож на сьогоднішній день можна стверджувати, що архівна збірка Чернігівського архієпископа Філарета (Гумілевського) не є втраченою. Більша її частина (37 о.з. з 50) впродовж 1874–1890-х рр. була передана до Церковно-археологічного музею при Київській духовній академії і нині зберігається у фондах Інституту рукопису. Одинадцять рукописів зберігалися у бібліотеці Чернігівської духовної семінарії та ймовірно загинули у пожежі 1941 р. Ще три справи зберігаються у фондах Чернігівського історичного музею В. Тарновського. Місцезнаходження епістолярної колекції архієпископа Чернігівського Філарета поки не встановлено.

Література

1. Гейда О. С. Кто був автором семитомного опису Чернігівської єпархії / О. С. Гейда // Український історичний журнал. – 2010. – № 2. – С. 179–189.
2. Дело о недостающих архивных документах при передаче бывшим секретарем консистории А. Корнухом архивных дел. 1867 г. // Державний архів Чернігівської області, ф. 679, оп. 2, спр. 5145, арк. 10 зв. – 11.
3. Дроздов В. Учреждение Черниговского Епархиального Древлехранилища // Черниговские епархиальные известия. – Часть неофициальная. – 1908. – № 14. – С. 510–518.
4. Известия Церковно-археологического общества за 1886 г. // Труды Киевской духовной академии. – 1886. Т. 1. – 1886. – С. 14.

5. Клировая ведомость Черниговского уезда за 1875 г. // Державний архів Чернігівської області, ф. 679, оп. 2, спр. 4947, арк. 6–7, 12–13.
6. Лебедев А. П. Рукописи церковно-археологического музея при Императорской Киевской духовной академии / А. П. Лебедев. – Саратов, 1916. – 472 с.
7. Лилеев М. Предисловие к издаваемому каталогу книг преосвященного Филарета, поступивших в Черниговскую семинарскую библиотеку / М. Лилеев // Черниговские епархиальные известия. – Часть неофициальная. – 1875. – № 6. – С. 179–183.
8. Лилеев М. И. Описание рукописей хранящихся в библиотеке Черниговской духовной семинарии / М. И. Лилеев. – СПб. : Типография В. С. Балашева, 1880. – 215 с.
9. Отчет Церковно-археологического общества при Киевской духовной академии // Труды Киевской духовной академии. – 1875. – Кн. 1. – С. 139–141.
10. П. Девиеровское дело // Исторический вестник. – 1888. Т. 33. – 1888. – С. 626–638.
11. Петров Н. Описание рукописей церковно-археологического музея при Киевской духовной академии. – Киев, 1875–1879. – Вып. I–III. – 683 с.
12. Подробная опись бумаг поступивши их кабинета покойного преосвященного архиепископа Филарета в Черниговскую духовную консисторию по указу св. Синода для раз бора, относящихся к часной личной переписке его, составлена членом духовной консистории протоиереем Андреем Страдомским 1867 года, августа 5 дня // Центральный державний історичний архів України у м. Києві, ф. 2011 (Чернігівська духовна консисторія), оп. 1, спр. 6.
13. Список рукописей, принадлежащих церковно-археологическому музею при Императорской Киевской духовной академии // Институт рукопису національної бібліотеки України ім. В. Вернадського, ф. 225. – № 585.
14. Черниговские епархиальные известия. – Часть официальная. – 1868. – № 12. – С. 545–546.
15. Чернігівський обласний історичний музей ім. В. В. Тарновського. Фонди. – Справа Ал 504 / 17–88/ 34; 225–28 / Ад – 1933; Фч – 2157.
16. Щоденник А. Страдомського // ІР НБУ, ф. 160. – № 837, арк. 55–89.